

SÉNIES I MOLINS. ALGUNES REFLEXIONS SOBRE EL PROJECTE WADI I EL PATRIMONI

Rafael MARTÍNEZ GARCÍA
Museu d'Arqueologia i d'Història d'Elx

1. INTRODUCCIÓ

En el període 2006-2008, una sèrie d'universitats –una d'aquestes la d'Alacant– va desenvolupar el denominat Projecte Wadi, investigació de caràcter multidisciplinar que va portar a terme una anàlisi integrada dels aspectes ecològics, culturals i socioeconòmics presents en determinats sistemes hídrics mediterranis. Integrada en l'esmentat projecte i sota la direcció del professor Martín Cantarino, la Universitat d'Alacant va escometre l'estudi del Fondo i el seu entorn immediat, a les comarques del Baix Vinalopó i el Baix Segura, vista la importància d'aquest espai i la problemàtica que n'amenaça la supervivència. Al costat de l'enorme interès ecològic i cultural d'aquest enclavament, assistim a la seua imparable degradació enmig de la indiferència de la societat que viu i conviu a la zona.¹

Aquest treball pretén ser una aproximació a la situació actual que presenta part del patrimoni etnològic i industrial relacionat amb el regadiu a l'entorn del Fondo, centrat al Baix Segura. En les últimes dècades, aquesta comarca s'ha vist immersa en un accelerat procés de canvi que n'ha alterat profundament el paisatge. El fulgurant i caòtic creixement urbanístic d'alguns dels seus municipis ha anat arraconant cada vegada més l'horta tradicional (al seu torn, en procés de transformació), la qual, amb escassos recursos hídrics, veu hipotecada la seua supervivència. En nom de més rendibilitat econòmica, l'horta desapareix i amb aquesta els seus actius patrimonials, principalment un paisatge ancestral modelat amb el pas dels segles i de les successives generacions que l'han habitada.

L'entorn del Fondo i les esmentades comarques del sud valencià manquen d'un estudi en profunditat que aporte una mica de llum sobre l'estat del seu patrimoni etnoindustrial,² d'això la necessitat d'estudiar i catalogar uns béns especialment vulnerables amb la finalitat de protegir-los, així com de difondre'n l'existència i advocar per la seua posada en

¹ Vegeu, entre altres, Carlos MARTÍN CANTARINO, «Escenaris de futur per al Fondo i el seu entorn. Presentació del Projecte Wadi», *LA REL·LA*, 19 (2006), p. 327-339.

² Cal destacar, no obstant això, alguns títols que s'han aproximat amb rigor a la situació que presenta aquest patrimoni en la zona. Vegeu, per exemple, Emilio DÍAZ ARDID - José ALEDO SARABIA, *Orihuela. Un patrimonio arquitectónico rural y urbano en peligro*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1990. Gregorio CANALES MARTÍNEZ - Rafael MARTÍNEZ GARCÍA, «Arqueología industrial del Bajo Segura. Situación actual de un patrimonio eminentemente agrícola», en A. FREY - R. BORREGA (eds.), *Estudios de patrimonio y urbanismo de la Región de Murcia*, 2, Región de Murcia - Consejería de Cultura y Educación - Grupo Jácena, Murcia, 2003, p. 77-98.

valor al si d'una societat que amenaça d'esborrar tota petjada (material i immaterial) d'una cultura secular.

Som conscients que realitzar un inventari i incloure-hi una sèrie de béns susceptibles de ser protegits, tot i que no es tractava d'un pas previ i necessari, no garanteix la integritat d'aquests elements. No obstant això, la inexistència en aquest sentit de cap document que en «garantisca» la supervivència ens reafirma en la nostra hipòtesi inicial, que ens descobreix un patrimoni amenaçat i extremadament vulnerable.

1.2. Presència d'un ric patrimoni desconegut i amenaçat

Sens dubte, és el paisatge d'horta el que resumeix la identitat de la majoria de les poblacions del Baix Segura. D'una manera general, podem afirmar que és el paisatge irrigat vinculat al riu el que marca les coordenades historicogeogràfiques en les quals situem aquests municipis.

L'horta tradicional es troba amenaçada per l'abandó de l'agricultura i el desenvolupament d'un urbanisme devastador que es mostra escassament conciliador amb el paisatge. Davant d'aquesta situació, és urgent reivindicar aquest paisatge, un paisatge ancestral construït secularment per les diferents generacions que han habitat el Baix Segura. D'altra banda, cal fer un inventari d'aquells elements susceptibles de ser protegits i salvats de la voràgine desenvolupista que sacseja la zona.

Al llarg del segle passat, la mecanització agrària, en primer lloc i, en data recent, el progressiu abandó de l'agricultura com a principal activitat productiva, va segellar la destinació d'un patrimoni etnològic estretament relacionat amb aquesta societat tradicional que desapareixia. Malgrat la seua importància cultural, la major part dels béns inclosos en l'inventari final de Wadi es troba en mal estat: patrimoni abandonat en un entorn degradat en el qual les cases es troben en ruïnes i els forns *moruns* plens d'escombraries.

És urgent, per tant, l'elaboració d'un catàleg raonat i rigorós del patrimoni etnològic dels municipis de la zona,³ per tres raons principals:

1. Urgeix protegir els elements patrimonials de caràcter etnològic, ja que són una font per al coneixement de la història d'aquests municipis. En aquest sentit, com s'ha dit, el nostre estudi s'ha centrat en el patrimoni rural relacionat amb el regadiu, amb el sistema hídic que ha donat forma a un paisatge com l'horta.
2. Aquests béns reuneixen, així mateix, importants qualitats turístiques. En aquests elements es donen cita característiques com ara autenticitat o exclusivitat, tan perseguides pel turisme. Considerem que, en potència, l'horta del Segura –convenientment regenerada, estudiada i posada en valor– presenta més al·licients turístics que els nuclis urbans d'aquestes poblacions menudes.

³ El nostre article ofereix una aproximació parcial a aquesta qüestió. Al costat d'una presentació i unes conclusions de caràcter general, aquest text tan sols es refereix a l'estat que presenten els molins i els diferents tipus de rodes hidràuliques.

3. És necessari incidir en la importància dels béns de caràcter etnològic, perquè són els més vulnerables a la destrucció. Com que es tracta d'elements estretament relacionats amb la vida quotidiana de les societats, les transformacions que sacsegen aquestes els afecten de manera directa. En altres paraules: la seua mateixa funcionalitat du aparellada la seua finitud. El que no serveix es llança i se substitueix. La radical transformació experimentada a l'horta en les últimes dècades ha propiciat la desaparició d'usos i activitats de caràcter tradicional, fet que ha donat lloc a la pèrdua d'estris, objectes i eines. Al costat d'aquests, han corregut igual sort altres manifestacions culturals, com ara el lèxic o determinades pautes folklòriques.⁴

El que apareix esbossat més amunt s'agreuja davant la tossuda realitat del territori. Segons el Pla d'Acció Territorial de la Vega Baixa, la qualificació de la població de la comarca és un dels majors reptes que aquest espai haurà d'afrontar en nom d'una major competitivitat i la feble oferta cultural d'aquests municipis no ajuda a pal·liar aquesta situació.⁵

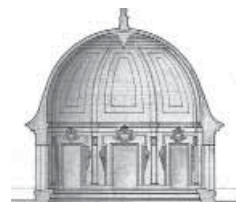
Concloem, per tant, que, malgrat la seua importància i significació, els elements etnològics propis de la comarca es troben amenaçats per una societat que no els valora i, com a conseqüència d'això, tampoc els protegeix. En general, els planejaments urbanístics de la major part d'aquests municipis no presenten una protecció específica per als béns de caràcter etnològic, dels quals, com s'ha comentat, a més, manca un inventari.

2. EL REGADIU

2.1. Un paisatge amenaçat: l'horta del Segura

En el seu curs baix, el pla al·luvial del Segura configura un peculiar paisatge de regadiu que abasta una sèrie de municipis, tant alacantins com murcians. En aquestes terres d'al·luvió, constituïdes per les riques aportacions de l'esmentat riu que, al costat de les del Vinalopó, van anar progressivament reblint l'antic *Sinus Illicitanus*, van existir extenses zones pantanoses que, ja en època històrica, van ser definitivament sanejades i poblades. En aquest sentit, és obligatori esmentar l'obra realitzada pel cardenal Belluga, el qual, en les primeres dècades del segle XVIII, va escometre la vasta empresa de reduir a cultiu milers d'hectàrees de terreny inculat situades al nord de l'horta, en el tram final del riu.

Malgrat l'escassetat de documentació arqueològica i escrita, la majoria d'autors coincideix a atorgar un origen islàmic a l'horta del Segura. Deixant al marge la qüestió dels orígens, és sabut que la dilatada presència musulmana a la Península va contribuir significativament

⁴ Per exemple, els *Bailes de Pujas*, a Catral, o el *Pasacalle de la Caña*, a la Daia Vella, manifestacions ludicofestives profundament arrelades en les festes populars d'aquests i altres municipis de la zona, van desaparèixer fa dècades, si bé el *Pasacalle* s'ha recuperat en els últims anys.

⁵ Vegeu el *Plan de Acción Territorial de la Vega Baja (Alicante)*. Documento para exposición al público, en <http://www.cma.gva.es/admon/normativa/planes/MEMORIA%20EXP.%20PUBLICO2.pdf>

⁶ Vegeu, entre altres: Margarita BOX AMORÓS, «El regadío medieval en España: época árabe y conquista cristiana», en A. GIL - A. MORALES (eds.), *Hitos históricos de los regadíos españoles*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1992, p. 49-89; Manuel DE GEA CALATAYUD, «La construcción del paisaje agrario en el Bajo Segura. De los orígenes hasta la implantación de la red de riego-drenaje», *Alquibla*, 1 (1995), p. 65-99; Francisco FRANCO SÁNCHEZ, «Avenidas fluviales e inundaciones de los ríos Vinalopó y Segura en época islámica y sus consecuencias», *Alquibla*, 6 (2000), p. 157-184.

⁷ Rachel ARIÉ, *España Musulmana (Siglos VIII-XV)*, Labor, Barcelona, 1984, p. 225.

⁸ Vegeu <<http://www.mcu.es/patrimonio/MC/IPHE/PlanesNac/PlanPaisajesCulturales/Definicion/DefinicionPaisCultural.html>> (Instituto del Patrimonio Cultural de España).

⁹ Vegeu, entre altres: G. CANALES MARTÍNEZ, *El Bajo Segura. Estructura espacial, demográfica y económica*, CAM, Fundació Cultural - Universitat d'Alacant, Alacant, 1995, p. 146.

¹⁰ G. CANALES MARTÍNEZ, «El Bajo Segura», en A. MESTRE SANCHIS (dir.), *Historia de la provincia de Alicante*, Ediciones Mediterráneo, Murcia, 1985, vol. I, p. 371-435; Antonio GIL OLCINA, «Señoríos y propiedad de la tierra», en A. MESTRE SANCHIS (dir.), *Historia de la provincia de Alicante*, Ediciones Mediterráneo, Murcia, 1985, vol. IV, p. 269-290; Vicente GOZÁLVEZ PÉREZ, *El Bajo Vinalopó. Geografía agraria*, Departament de Geografia, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, València, 1977, p. 51 i s.

a l'expansió dels seus sistemes agraris,⁶ especialment en les zones litorals del Mediterrani on, segons Arié, «la explotación del suelo y la terminología rural ligada a la huerta valenciana o murciana y a los trabajos que en ellas se hacían» presenten un origen andalusí.⁷

Els trets físics d'un territori caracteritzat primordialment per l'escassetesa de precipitacions i l'aridesa han condicionat la construcció d'un ric paisatge cultural, la funcionalitat del qual fins als nostres dies ha estat fruit d'una modèlica organització, gestada secularment per les societats que es van establir en aquest territori. Per paisatge cultural entenem:

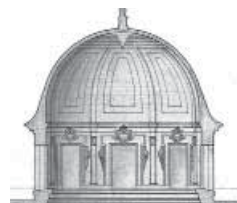
- El sustrato natural (orografía, suelo, vegetación, agua).
- Acción humana: modificación y/o alteración de los elementos naturales y construcciones para una finalidad concreta.
- Actividad desarrollada (componente funcional en relación con la economía, formas de vida, creencias, cultura...).

El fons de la vall del Segura, ocupat per l'horta, configura el denominat regadiu tradicional, la funcionalitat última del qual radica –donada la penúria hídrica del territori– en l'aprofitament a ultrança de l'aigua, reutilitzada diverses vegades a través d'un complex sistema de circulació, constituït per «aigües vives» (que recorren per les séquies i es destinen al regadiu) i «aigües mortes» (que procedeixen de les filtracions del terreny ja regat).⁹

Al llarg del temps, l'extensió progressiva de l'horta es va deure a la prolongació de séquies i assarbs, que van convertir erms en terres de labor. En aquest lent procés històric d'ampliació del regadiu cal destacar dues actuacions de singular importància. En primer lloc, com ja s'ha esmentat, la creació de les Pies Fundacions, la vasta obra de bonificació portada a terme en el segle XVIII al nord de la comarca per Luis Belluga i Montcada, bisbe de Cartagena, el qual va reduir a cultiu més de 40.000 tafulles de marjal (aiguamolls) i va fundar els municipis alacantins de Sant Fulgenci, la Nostra Senyora dels Dolors i Sant Felip Neri. El seu exemple seria imitat a Carrissars, al Baix Vinalopó, pel marquès d'Elx, Francisco Ponce de León, si bé els seus resultats van ser molt més modestos.¹⁰ En segon lloc, ja en el segle XX, destaquem la important iniciativa engegada per l'Institut Nacional de Colonització, organisme que va projectar de sanear i poblar part dels extensos saladers que encara quedaven al nord de l'horta, per a la qual cosa va crear les poblacions del Realengo i Sant Isidre.

En l'actualitat, l'abandó de l'agricultura i la pressió urbanística

amenacen la supervivència d'aquest espai, la funcionalitat tradicional del qual es troba en trànsit de desaparició, amb el consentiment d'una societat progressivament allunyada de l'horta. Més enllà del que podríem denominar la «retòrica hortolana», convenientment exhibida en les celebracions populars o en els discursos «políticament correctes», l'únic valor d'ús que en l'actualitat reverteix sobre aquest paisatge mil·lenari és l'econòmic, per damunt de les seues característiques formals o simbòliques.¹¹

2.2. Aproximació al patrimoni associat al regadiu

2.2.1. Aparells tradicionals elevadors d'aigua

Fins a data recent, al Baix Segura han estat en funcionament nombrosos aparells d'indole popular o tradicional destinats a elevar aigua per a regadiu. Parlem, sobretot, del que al Baix Segura és conegut com *norias*, *cenias* i *bombillos* —és a dir sénies i molins; el *bombillo* (timpà) és una sénia que consta únicament d'una roda d'aigua amb un diàmetre de dos o tres metres— enginys coneguts, pel que sembla, des de l'antiguitat clàssica,¹² si bé la seua presència en la zona es deu a la colonització islàmica, origen de la consolidació i expansió de l'horta.¹³ La introducció d'aparells elevadors d'aigua a la comarca no únicament resultà decisiva per a l'extensió del regadiu, sinó que gràcies a aquells s'assolí el màxim aprofitament de la irregularitat del Segura, aguditzada en el seu tram final.¹⁴ Com apuntem succintament més amunt, aquests aparells elevadors es poden dividir, segons les línies generals esbossades per Caro Baroja, en una sèrie de grups:

Ruedas elevadoras, colocadas verticalmente en ríos y acequias, con un eje horizontal, movidas por la misma corriente [...].

Ruedas movidas por animales, con un engranaje de linterna (u otro parecido) para extraer agua de pozos [...].

Ruedas movidas por el hombre, con los pies (o con las manos).

Ruedas movidas por el aire, o sea, una especie de molinos de viento, elevadores de agua.¹⁵

Les rodes elevadores de corrent són les *norias* o *ñoras*, així anomenades en la veïna horta murciana,¹⁶ esteses per tots els grans rius de l'Islam, entre els quals cal citar alguns cursos ibèrics, com ara el Guadalquivir, el Genil, el Tajo, l'Ebre i el Segura.¹⁷ Bàsicament, i deixant a un costat el perfeccionament tècnic que aquest enginy arribarà a tenir en els últims segles,¹⁸ es tracta de la roda fluvial, de la qual Vitruvi deia el següent:

Del modo mismo se hacen también azudas en los ríos, acomodando las voladeras en la circunferencia exterior; las cuales impelidas al ímpetu de la corriente, giran perennemente la rueda, que tomando el agua con los caxoncillos, y llevándola a lo alto, hacen el efecto deseado, sin impulso humano, y sólo con la corriente misma.¹⁹

¹¹ María Josefa PASTOR ALFONSO, *De la teoría a la práctica antropológica: el museo como referencia*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2001, p. 69.

¹² Vegeu, entre altres, els treballs de Julio CARO BAROJA, *Tecnología popular española*, Editora Nacional, Madrid, 1983, p. 239-505.

¹³ En aquest sentit, és d'interès la lectura dels textos següents: M. DE GEA, *op. cit.*, i «La formación y expansión decisiva de la Huerta de Murcia-Orihuela: un enfoque desde la perspectiva de la Orihuela musulmana (siglos VIII-XIII)», *Alquibla*, 3 (1997), p. 155-217.

¹⁴ M. DE GEA, «La construcción...».

¹⁵ J. CARO, *op. cit.*, p. 241.

¹⁶ J. CARO, *op. cit.*, p. 317.

¹⁷ J. CARO, *op. cit.*, p. 260, 267, 292-296, 318 i 319.

¹⁸ J. CARO, *op. cit.*, p. 332 i s.

¹⁹ J. CARO, *op. cit.*, p. 243.

En l'actualitat, a la comarca trobem quatre sèries d'aquestes característiques: dues a Oriola –les «bessones», denominades «Pando» i «Moquita»–, una a Benijòfar (fig. 1) i l'altra a Rojals –denominada «la Bernarda»²⁰, totes d'admissió inferior, és a dir, la força de l'aigua és la que imprimeix a la roda un moviment de rotació. Pel que fa a la zona d'estudi de Wadi, solament la de Benijòfar es troba en funcionament i l'aigua del riu –quan ve en abundància– mou la roda, de manera que és elevada per aquesta fins a les séquies, si bé és cert que ha d'ajudar-se amb motors quan el riu no du suficient cabal. Al començament del segle xx (1922) va deixar de funcionar una altra d'aquestes rodes, l'anomenada «Roda dels Frares», a Guardamar, desmuntada en la dècada dels setanta.

Fig. 1. Roda hidràulica de Benijòfar.

Totes aquestes rodes hidràuliques es troben associades a preses menudes o assuts, que retenen l'aigua i n'eleven el nivell per a afavorir el funcionament d'aquests enginys. Així mateix, aquestes construccions solien estar associades a molins, ja que l'aigua represada no només era elevada per la sènia, sinó que part d'aquesta es derivava cap als carcabans d'aquestes instal·lacions, que es trobaven en els marges del Segura. Pel que fa al tram final del riu, trobem el molí de Formentera, al costat de l'assut homònim i la roda de Benijòfar (fig. 2); el molí de Rojals, situat en un extrem de l'assut d'aquest municipi, pròxim a la roda «Bernarda», i, finalment, el molí de Guardamar, al costat de la Roda dels Frares i l'assut de Sant Antoni, última de les preses que regula el Segura abans de la seua desembocadura.

²⁰ Pot consultar-se informació sobre aquestes en l'inventari de béns etnològics de la Conselleria de Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana <<http://www.cult.gva.es/dgpa/index.html>>.

Aquests assuts es troben, en general, en bon estat de conservació, encara que en un entorn degradat i brut, si bé cal reconèixer que les actuacions portades a terme en dates recents a la zona –principalment, el denominat Corredor Verd del Segura– han pal·liat una mica aquesta situació.

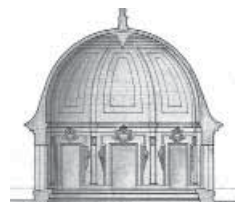

Fig. 2. Roda hidràulica de Benijòfar, al costat de l'assut i el molí de Formentera.

En el segon apartat enunciat en el seu text, Caro Baroja es refereix a les sénies de sang o de tir (*cenias*, segons el terme amb el qual les denomina a l'horta), ginys moguts per un o dos animals, que s'estenen per tot l'àmbit mediterrani. Es tracta d'elements més abundants que les rodes de corrent, fet reflectit per l'esmentat antropòleg, el qual estableix una distinció entre ambdós tipus de sénies:

Ahora bien, hay que tener en cuenta que, dado el carácter de unas y otras, resulta mucho más útil el examen referido a las norias de corriente que a las de sangre, pues aquéllas constituían siempre una cosa rara, costosa y digna de recuerdo, mientras que éstas se hicieron popularísimas y su construcción estaba al alcance de cualquier fortuna y era posible casi en cualquier medio dedicado a la agricultura.²¹

La seua difusió per extenses regions durant un dilatat període de temps²² explica una certa diversitat en les seues característiques, fet que també trobem en les existents a la Península. Segons Caro Baroja, van ser abundants a l'Espanya seca, en referència a l'àmbit de la Meseta i al pròpiament mediterrani. Per a la comarca del Baix Segura, De Gea parla d'«unas 1.000 cenias registradas»,²³ segons un cens no publicat de la Confederació Hidrogràfica del Segura. En definitiva, per a explicar la proliferació i la importància que les sénies han mantingut en la comarca fins a data recent, subscrivim les apreciacions, una vegada més, de Caro Baroja, quan afirma que es tracta «de un ingenio que por su baratura ha

²¹ J. CARO, *op. cit.*, p. 364.

²² J. CARO, *op. cit.*, p. 383 i s.

²³ M. DE GEA, «La construcción...», p. 87. D'altra banda, en un dels taulers del Museu Arqueològic, Etnològic i Paleontològic de Guardamar del Segura vam poder llegir el següent: «La proliferació d'expedients d'instal·lació de sénies és tal a la fi del segle XIX que encara subsistien el 1960 al voltant de 750 sénies al Baix Segura».

permitido más que ningún otro el desarrollo de la pequeña propiedad o explotación familiar»;²⁴ aquesta és una raó de pes per a explicar la popularitat que aquest artefacte va assolir a la zona, gràcies a la fàcil adaptació al minifundi que hi predomina.

L'abundància de sènies de sang en el passat contrasta amb la pràctica desaparició d'aquestes en les últimes dècades. En l'actualitat, gràcies a la cartografia o a la toponímia, al costat d'altres fonts, podem rastrejar l'existència de nombroses sènies a la comarca. També es constata la presència d'antigues sènies en les construccions menudes que, disperses per l'horta i al costat de séquies o assarbs, alberguen en el seu interior motors (elèctrics o d'explosió) que, anys arrere, van substituir aquest tipus de sènies.²⁵ Recentment, la canalització de nombrosos assarbs, entre altres obres iniciades amb la finalitat d'optimitzar els recursos hídrics i, en definitiva, modernitzar l'agricultura a la comarca, ha suposat una nova amenaça per a les escasses restes materials que ens queden de les sènies. De fet, a la zona d'estudi tan sols trobem dues sènies de tir completes: una a Guardamar (la sènia del Botó o sènia del Riu Sec),²⁶ restaurada i exhibida en una plaça pública; i una altra a Catral, aquesta situada en el seu emplaçament original, semioculta en un hort i en un precari estat de conservació (fig. 3).

Fig. 3. Sènia de tir situada en un hort de tarongers del municipi de Catral.

D'altra banda, en un xalet del municipi de Dolors trobem la roda vertical o d'aigua d'una d'aquestes sènies, col·locada amb caràcter ornamental i, òbviament, fora del seu emplaçament original (pel que sembla, la roda provenia de la pedania oriolana de la Campaneta), encara que destaquem i valorem l'interés del seu propietari actual per a

²⁴ J. CARO, *op. cit.*, p. 407.

²⁵ Per exemple, el 1943 veiem que, arran de la substitució d'una sènia de tir per un grup motobomba en una finca de la Daia Vella, la societat de regs per elevació El Porvenir temia que deixara d'haver-hi sobrants amb els quals abastir-se aigües avall i elevà una instància a la Comissaria del Ministeri d'Obres Públiques en la Conca del Riu Segura. *Vid.* Archivo de Riegos El Porvenir (ARP), Comisaría del Ministerio de Obras Públicas en la Cuenca del Río Segura.

²⁶ Vegeu la informació sobre aquest element en l'inventari de béns etnològics de la Generalitat Valenciana, *op. cit.*

adquirir aquesta sénia i restaurar-la, l'emplaçament a la intempèrie no és l'idoni per a una peça d'aquestes característiques.

En algunes pedanies de Catral, d'Almoradí i de Sant Fulgenci també hem trobat restes de sénies, sobretot els senials, estructures d'obra realitzades amb maçoneria en les quals s'instal·lava la roda vertical. D'aquestes rodes, realitzades amb fusta i llautó, tot just es troben –en el millor dels casos– restes espargides pels voltants.

Altres sénies que apareixen catalogades en l'inventari de béns etnològics de Conselleria, ja citat, com la dels Zamora, a Catral, o la del Tio Palomar, a Guardamar, pel que sembla van ser destruïdes.²⁷

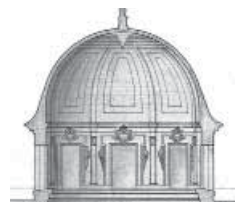

Fig. 4. Timpà abandonat en un habitatge particular d'Almoradí.

Finalment, hem de parlar d'un altre aparell, el timpà, denominat *bombillo* a l'horta, enginy la invenció del qual situa Caro Baroja en l'època clàssica²⁸ i que, segons Vitruvi, constaria d'«una caja, tambor o tímpano propiamente dicho», dividit en el seu interior en una sèrie de compartiments (ell en cita vuit), cadascun dels quals presentaria dos orificis: «a) uno de entrada del agua en la cara exterior del tambor; b) otro de salida en las proximidades del eje». El timpà es recolzaria sobre un eix de fusta de secció circular i –continua l'arquitecte romà– es mouria mitjançant la força humana, gràcies a la qual s'utilitzaria per a «regar huertos», «elevar el agua en las salinas» o «sacar agua en los barcos».²⁹

En la zona d'estudi trobem alguns timpans, com l'exposat en el Museu Arqueològic, Etnològic i Paleontològic Municipal de Guardamar del Segura. Als voltants de l'entorn Wadi vam trobar un altre timpà al Museu de l'Horta de Rojals, i una tercera peça col·locada en un

²⁷ *Ibídem*.

²⁸ J. CARO, *op. cit.*, p. 434.

²⁹ J. CARO, *op. cit.*, p. 436.

parc d'Almoradí (que es troba a la intempèrie i que ja ha estat objecte d'actes vandàlics). En aquest últim municipi, a més, vam localitzar un altre timpà en una casa particular, abandonat i en molt mal estat de conservació (fig. 4). Per tant, subratllem que les condicions en les quals es troben aquests elements disten molt de ser les adequades per a la seua conservació, llevat d'aquells situats en els museus esmentats.

2.2.2. Molins

Un altre conjunt interessant d'elements associat a l'horta és el constituït pels molins. En la zona d'estudi Wadi tan sols constatem la presència de tres d'aquestes instal·lacions, dues de les quals situades al municipi de Sant Fulgenci i la tercera a Guardamar.

Fig. 5. Façana del cos principal del molí arrosser de Sant Fulgenci, on s'observa el nom del seu propietari, el valencià Marcelino Alamar, al costat del panell ceràmic que recorda el sant patró del municipi. Probablement, l'edifici es va construir abans de 1951.

Pel que fa a Sant Fulgenci, es tracta, d'una banda, d'un molí elèctric situat al nucli urbà d'aquesta població i, d'una altra, del molí arrosser de Marcelino Alamar, al paratge del Platero. El valor d'aquest últim rau, entre altres factors, en la mateixa distribució espacial de l'edifici principal, ja que tot just ha estat alterada des que va cessar en la seua activitat, malgrat els diferents usos que ha tingut l'immoble. La maquinària va desaparèixer i l'edifici es troba en mal estat, però es tracta d'una valuosa mostra del patrimoni industrial de la comarca, situat, a més, en una de les zones (municipi de Sant Fulgenci) on el creixement urbanístic ha estat més agressiu amb el medi. Es tracta, per

tant, d'un edifici valuós que es troba amenaçat per l'urbanisme que s'acseja l'entorn on es troba (fig. 5 i 6).

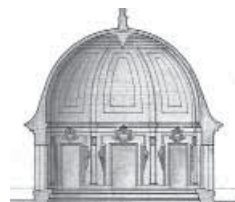

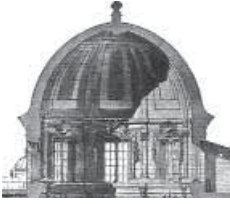
Fig. 6. Interior del molí arrosser de Sant Fulgenci.

A Guardamar vam trobar el molí de Sant Antoni, interessant edifici construït, pel que sembla, en el segle xv, que en el moment de redactar aquestes línies es trobava tancat, si bé l'Ajuntament preveu futurs usos en l'interior (fig. 7).

Fig. 7. Molí de Guardamar.

D'altra banda, també hem localitzat altres molins als voltants de l'entorn Wadi. A Formentera n'hi ha un del segle XVIII –al costat de l'assut i enfront de la sènia de Benijòfar–, restaurat i rehabilitat, el qual es va dotar amb maquinària perquè, en ocasions, molga el blat. Fins fa uns anys, aquest molí va estar en ruïnes, amb la seua antiga maquinària dins, si bé recentment se n'ha escomés la restauració.³⁰

A Almoradí també trobem dos molins, un d'elèctric i un altre d'arrosser. El primer, situat al paratge del Puente de don Pedro, encara conserva tota la maquinària, si bé és utilitzat com a magatzem i cotxera pels seus propietaris. Seria interessant arribar a algun tipus d'acord amb ells amb la finalitat que les instal·lacions es pogueren mostrar, després d'una adequada intervenció (fig. 8). També a Almoradí, el molí de San José –pel que sembla, arrosser a l'origen– només conserva la façana, ja que l'interior va ser modificat recentment i en l'actualitat alberga un establiment comercial.

Altres molins, com els dos de Dolors, van desaparèixer; un dels quals –el situat al costat de l'assut d'Abanilla– al començament de 2007.

Fig. 8. Maquinària del molí del Puente de don Pedro, a Almoradí.

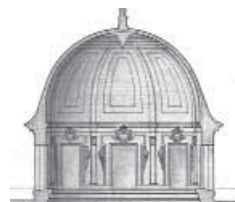
³⁰ R. MARTÍNEZ GARCÍA, «El molino hidráulico de Formentera. Un patrimonio etnológico en peligro», *Alquibla*, 5 (1999), p. 505-519.

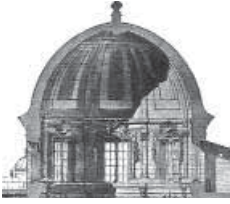
³¹ Els elements patrimonials inventariats en l'entorn Wadi ascendeixen a 150 (87 d'immobles i 63 de mobles).

3. CONCLUSIONS

La pràctica totalitat dels elements patrimonials estudiats en l'entorn Wadi³¹ es troba en un lamentable estat de conservació i, per tant, corre un greu risc de desaparició. Resumint el que hem dit en pàgines anteriors, això és així per les raons següents:

- Es tracta d'objectes i espais que ja no satisfan les necessitats per a les quals van ser construïts o en les quals van ser explotats. En aquest punt, no cal oblidar que estem davant d'una sèrie d'elements que en el passat es van fer per a realitzar una funció específica. Per tant, som conscients que resulta complicada la protecció d'uns vestigis ruïnosa que, amb freqüència, es troben plens d'escombraries, la funcionalitat dels quals només té ple sentit integrada al si d'una societat tradicional que ja no existeix.
- Els valors formals i simbòlics d'aquests elements són, en general, menyspreats per part de la societat que, pel que sembla, només commemora l'horta en determinades manifestacions ludicofolkloriques (de vegades, pseudofolkloriques), en les quals –amb freqüència de manera tòpica i recurrent– s'al·ludeix a la identitat i als arrels hortolans del municipi de què es tracta. Sénies, sifons, forns moruns i basses de cànem són erigits en icones d'una nostàlgia treta a relluir en bans, edictes de l'horta o pregons de festes, però incapaç de ser orientada, precisament, cap a la salvaguarda del paisatge enyorat. Un entorn, l'horta –tan enaltida per viatgers, escriptors i cronistes, des d'al·Udrí a Antonio Sequeros–, que nodreix aquesta memòria genuïna; aquest paisatge autèntic perdut en el temps que s'esgrimeix només en la retòrica dels discursos i en les grans ocasions.
- Per tant, igual que en el passat –no oblidem açò– actualment és el valor de l'ús que es dona a aquests elements el que té l'última paraula pel que fa a la seua supervivència. És a dir, només s'atén les necessitats que aquests béns poden satisfer, i per això l'estat precari en què són custodiats per una societat que fins fa poc temps els utilitzava i avui els rebutja, actitud que no resulta estranya, donat el fulgurant canvi viscut en la comarca en les últimes dècades.
- La modernitat ha arribat tard a una comarca agrària, però ho ha fet per la «porta gran». Camps de golf i caòtiques urbanitzacions amb piscines –en una terra que, paradoxalment, reivindica la falta d'aigua– esguiten un territori que marxa desbocat cap a la completa destrucció del paisatge ancestral. Pel que sembla, quasi tots aplaudeixen decisions com aquestes, «que porten prosperitat i llocs de treball al poble».
- La combinació és explosiva: tenim una societat que no valora el que té i amb ànsies de modernitat ha arraconat els jous en canvi d'un creixement desordenat i agressiu amb el medi, a l'empara d'unes lleis urbanístiques permissives que són vigilades des de les institucions europees.
- No ajuda a solucionar aquesta situació la feble vitalitat cultural de la comarca, que ve acompanyada de la poca predisposició a

treballar en comú: al marge de batusses polítiques, cada poble vol el seu museu, el seu romiatge, etc.

- En qualsevol cas, som conscients –per a acabar– que és difícil defensar la integritat d'un paisatge creat i mantingut per agricultors quan aquests ja no hi són...

FONTS I BIBLIOGRAFIA

Fonts arxivístiques

Archivo de Riegos El Porvenir (ARP), *Comisaría del Ministerio de Obras Públicas en la Cuenca del Río Segura*.

Fonts d'Internet

Instituto del Patrimonio Cultural de España: <<http://www.mcu.es/patrimonio/MC/IPHE/PlanesNac/PlanPaisajesCulturales/Definicion/DefinicionPaisCultural.html>>.

Inventari de Béns Etnològics de la Conselleria de Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana: <<http://www.cult.gva.es/dgpa/index.html>>.

Plan de Acción Territorial de la Vega Baja (Alicante). Documento para exposición al público: <<http://www.cma.gva.es/admon/normativa/planes/MEMORIA%20EXP.%20PUBLICO2.pdf>>.

Bibliografia

ARIÉ, Rachel, *España Musulmana (Siglos VIII-XV)*, Labor, Barcelona, 1984.

BOX AMORÓS, Margarita, «El regadío medieval en España: época árabe y conquista cristiana», en GIL, A. - MORALES, A. (eds.), *Hitos históricos de los regadíos españoles*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1992, p. 49-89.

CANALES MARTÍNEZ, Gregorio, «El Bajo Segura», en A. MESTRE SANCHIS (dir.), *Historia de la Provincia de Alicante*, vol. 1, Ediciones Mediterráneo, Murcia, 1985, p. 371-435.

— *El Bajo Segura. Estructura espacial, demográfica y económica*, CAM Fundación Cultural - Universitat d'Alacant, Alacant, 1995.

CANALES MARTÍNEZ, Gregorio - MARTÍNEZ GARCÍA, Rafael, «Arqueología Industrial del Bajo Segura. Situación actual de un patrimonio eminentemente agrícola», en FREY, A. - BORREGA, R. (eds.), *Estudios de Patrimonio y Urbanismo de la Región de Murcia*, 2, Región de Murcia, Consejería de Cultura y Educación, Grupo Jácena, Murcia, 2003, p. 77-98.

CARO BAROJA, Julio, *Tecnología popular española*, Editora Nacional, Madrid, 1983.

DE GEA CALATAYUD, Manuel, «La construcción del paisaje agrario en el Bajo Segura. De los orígenes hasta la implantación de la red de riego-drenaje», *Alquibla*, 1 (1995), p. 65-99.

— «La formación y expansión decisiva de la Huerta de Murcia-Orihuela: un enfoque desde la perspectiva de la Orihuela musulmana (siglos VIII-XIII)», *Alquibla*, 3 (1997), p. 155-217.

- DÍAZ ARDID, Emilio - ALEDO SARABIA, José, *Orihuela. Un patrimonio arquitectónico rural y urbano en peligro*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1990.
- FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, «Avenidas fluviales e inundaciones de los ríos Vinalopó y Segura en época islámica y sus consecuencias», *Alquibla*, 6 (2000), p. 157-184.
- GIL OLCINA, Antonio, «Señoríos y propiedad de la tierra», en A. MESTRE SANCHIS (dir.), *Historia de la Provincia de Alicante*, Ediciones Mediterráneo, Murcia, vol. IV, 1985, p. 269-290.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, Vicente, *El Bajo Vinalopó. Geografía agraria*, Departament de Geografia, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, València, 1977.
- MARTÍN CANTARINO, Carlos, «Escenaris de futur per al Fondo i el seu entorn. Presentació del Projecte Wadi», *LA REL·LA*, 19 (2006), p. 327-339.
- MARTÍNEZ GARCÍA, Rafael, «El molino hidráulico de Formentera: Un patrimonio etnológico en peligro», *Alquibla*, 5 (1999), p. 505-519.
- PASTOR ALFONSO, María Josefa, *De la teoría a la práctica antropológica: el museo como referencia*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2001.

